

JANUBIY SURXONDARYO O'ZBEK SHEVALARI MAQOLLARINING HOSIL
BO'LISHIDA BILINGVIZM HODISASI**Mansur Xamidov***TerDU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
o'qituvchisi, erkin tadqiqotchi*

Annotatsiya: Bu maqolada Janubiy Surxondaryo hududida yashab kelayotgan o'zbek va boshqa millat vakillari nutqida uchrochi paremalarning bir-biriga ta'sirir va hosil bo'lishdagi o'ziga xosliklar yoritib berilgan.

Annotation: In this article, the peculiarities of the formation and influence of the Uzbeks and representatives of other nationalities living in the Southern Surkhandarya region are highlighted.

Аннотация: В данной статье выделены особенности формирования и влияния узбеков и представителей других национальностей, проживающих в Южной Сурхандарьинской области.

Kalit so'z va tushunchalar: Bilingvizm, dialektal parametarlar, sabab va mohiyat

Ключевые слова и понятия: Двухязычие, диалектные параметры, причина и сущность.

Key words and concepts: Bilingualism, dialectal parameters, cause and essence.

O'zbekiston ko'p millatli mamlakat. Biz tadqiq etgan hududlarda tojik va o'zbek xalqlarining tillari bir-biriga ta'sir etib, bir tildan ikkinchi tilga lingvistik vositalar ko'chganini kuzatishimiz mumkin. Biz buni "bilingvizm" hodisasi sifatida e'tirof etamiz. Bilingvizm lotincha so'z bo'lib, "bi" – ikki, "lingua" – til, ya'ni ikki tillilik ma'nosini bildiradi.

Bolaligidan ikki tilda bema'lol muloqot qila olgan kishilarni ham bilingvistlar deb ataymiz, aslida ham bu atama ko'proq ikki tilli muhitda yashash natijasida shakllangan bilingvizmni ifodalaydi. Shu sababdan ham bilingvizmni avvalo sun'iy va tabiiy ko'rinishlarga ajratib olamiz.

1. Sun'iy bilingvizmda inson hayotining ma'lum bosqichiga kelib ikkinchi til qo'shiladi va xuddi ona tildek o'zlashtiriladi.

2. Tabiiy bilingvist kishi esa erta yoshlaridanoq ikkita tilni birdek o'zlashtirib boradi.

Muhit ta'sirida shakllangan bilingvizm tushunchasi ham ikkiga bo'linishini eslatib o'tish kerak:

1. Individual bilingvistlar – oilaviy sharoit yoki shaxsiy xohish asosida ikki tillilik bilan ulg'aygan kishilar.

2. Ijtimoiy bilingvistlar – mamlakatdagi mavjud vaziyat yoki an'analar ta'sirida ikkita tilni bir xil o'zlashtirgan kishilar.

Individual bilingvistlar ota-otasi ikki xil tilda gaplashadigan oilada ulg'ayish natijasida har ikki tilni birdek o'zlashtiradi. Bunda ota-ona ikki millat egasi bo'lishi shart emas. Biror chet tilini mukammal bilgan insonlar bemalol farzandlarini ikki tilli qilib tarbiyalay olishi mumkin.

Ijtimoiy bilingvizm esa mamlakatda birdan ortiq davlat tili mavjud, tarixan biror davlatning mustamlakasi yoki vassali bo'lgan jamiyatlarda shakllanadi. Asosan, Yevropa davlatlari orasida bu hol ko'proq kuzatiladi. Masalan, Shveysariyada 4 ta rasmiy davlat tili mavjud bo'lib, bunday sharoitda insonlar kamida ikkita tilni birdek o'zlashtirishadi.

Ikkita tilni inson qay darajada o'zlashtirishiga ko'ra bilingvizm yana 3 turga bo'linadi:

1. Koordinativ yoki muvozanatlashgan bilingvizm. Bunda inson ikki tilni alohida kontekstda o'zlashtiradi. Bunday odamlar miyasida ikkala til uchun alohida so'z boyligi, alohida grammatik tushunchalar shakllangan bo'ladi. So'zlashganda ikki tilning tushunchalari bir-biri bilan aralashib ketmaydi.

2. Sub-koordinativ yoki muvozanatlashmagan bilingvizm. Bunda birinchi til ikkinchisiga qaraganda ustunlikka ega bo'ladi. Ya'ni ikkinchi til ona tili orqali o'zlashtirilgan bo'ladi. Masalan, ikkinchi tilda biror so'zni eshitganda shu so'zning ona tilidagi ekvivalenti birdan xayolga keladi.

3. Aralash bilingvizm. Bunday bilingvistlar ikki tilni bir kontekst ichida tushunib, qo'llab keta oladi. Bunday kishilarning miyasi qaysi tildan foydalanayotgani haqida o'ziga hisob berib o'tirmaydi. Odatda aralash bilingvizm oilada, ikki tilda so'zlashuvchi ota-ona sababli go'daklik paytidayoq rivojlanadi.

Bizning o'rganishlarimiz natijasida esa bilingvizm variantdoshlikni va o'z navbatida transformatsiyani yuzaga keltiardi. Buning sabablari esa quyidagicha:

Bir joydan ikkinchi joyga ko'chish. Odatda o'zbek xonadonlarida kenja farzand ota-onasi bilan oilada qoladi. To'ng'ich va undan keyingi farzandlar alohida uy-joy (qozoni bo'lak//boshqa) qilib chiqib ketishadi. Oila boshi uyini sotadi va uzoq joydan yangi uy qurib yoki sotib olib ikkinchi bir joyga ko'chadi. Natijada ilgari muqim yashab kelayotgan tub aholiga va yangi joyga moslashuv davrini o'tagach, tilida ham o'sha hudud dahasiga mansub paremalarni transformatsiyalaydi. Masalan, a.t.da *Bo'zchi belboqqa yolchimas* degan ibora bor, areal kesimda uning davomi sifatida *kulol – mo'ndiga//temirchi to'qaga* singari hunar atributiga qarab almashinib o'sha hududning jonli xalq tilida davomli tugallikka ega bo'ladi va nutqda matal tipiga o'tadi. Bu taxlit paremiologik birliklar xalq tilida ko'p uchraydi. *Devālni:η (ham) qulāyi: bār* barqaror birikmasi *De(u)vol tagida gapirma, //(*de(u)volning s(ch)ichqoni bor, s(ch)ichqonning qulog'(v)i bor* tarzida bir hududda

qo'llanilsa, (*) *De(u)vor(l)ning qulog'i bor ko'rinishida xalq tili(adabiy)da qo'llaniladi.* Fors-tojik tilidan o'zlashgan ushbu "*Devor mush dorad, mush gush dorad*" maqolining asl jihati buzilib talqin qilinadi. Uyning boshqa qismlarida "nega quloq yo'q?" degan mantiqiy xatolik bilan idrok qilinishi paremik kommunikatsiya jarayonida axborot almashinuvini buzadi. Buni kalkalash asosida yoki tarjima jarayonida transformatsiyaga uchrash natijasi sifatida izohlashimiz mumkin.

Sheva axborotchilarning o'zga hududga turmushga chiqishi; Bo'yi yetgan qiz Angor tumanidan Jarqo'rg'on tumaniga kelin bo'lib tushganda u uyida ota-onasi, yaqinlaridan eshitib qulog'iga singigan *o'zingdan o'pkala, o'zingdan ko'r* sifatida baholanuvchi maqolning: **Ochqasang oqi:ni je, gulli-gulli qoqini je, Otagan babani:η oti:ni: je** talqiniga duch keladi. Ushbu parema tanbeh, dakki berish ma'nosida kelib, u yashayotgan joyning aholi nutqida **sari ži:landi dumi:ni: je** variativ shakli ham mavjud.

Do'sting kelsa, dolonda kut, dushman kelsa, ayvonda maqoli tarkibidagi

"dolon" so'zi o'zbek shevalaridagi lakunar birlik sifatida qayd etiladi. Lekin bu so'zni N.Raimnazarova O'zbek tilining izohli lug'atida fors tilidan o'zlashganligini ta'kidlaydi. Shuningdek, ayrim so'zlarning etimologiyasiga nazar tashlaydigan bo'lsak huddiki, o'zbek tiliga aloqador so'zday tilimizga o'rnashgan: "kalla" so'zi "bosh" so'zi bilan bilan variandosh sifatida nutqimizda almashinib qo'llaniladi. O'zbek dialektal paremasidagi "Kalla yorilsa, kallapo'sh ostida" degan maqolidagi shu holatni ko'rish mumkin. "Kayping kallangda" degan paremasi tojiklardagi "Ixtiyor bo shumo" bilan teng semantikaga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷики. – Сталинобод, 1956. – Б. 51.
2. Исабек Б. Қизиқарли она тили. – Тошкент: Akademnashr, 2020. – Б. 11-12.
3. Xolmonova Z., Nasriyeva D. O'zbek shevalaridagi lakunar birliklar lug'ati. – Toshkent: "Bookmany print", 2022. – B. 35.
4. Raimnazarova N. O'zbek tilining izohli lug'atlarida shevaga oid so'zlarning berilishi: Filol. fanlari falsafa d-ri...diss. – Termiz, 2023. – B. 29.
5. Source: <https://sinaps.uz/maqola/8353/>